

واکاوی موانع تکوین تفکر دینی در دانشجویان

نیره شاه‌محمدی¹

چکیده

هدف: هدف از انجام این تحقیق، بررسی نظرات اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی در خصوص موانع تکوین تفکر دینی در دانشجویان بود. **روش:** روش مطالعه حاضر، توصیفی از نوع پیمایشی بود. جامعه آماری پژوهش، 189 نفر اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب بودند که همگی در بررسی شرکت داشتند. ابزار اندازه‌گیری، پرسشنامه 48 سؤالی محقق‌ساخته با پایایی 0/82 بود. داده‌ها با استفاده از آزمونهای تی تک‌نمونه‌ای و گروههای مستقل و تحلیل واریانس یک‌راهه، تجزیه و تحلیل شدند. **یافته‌ها:** از نظر اعضای هیئت علمی، موانع فردی (میانگین 4/22)، خانوادگی (میانگین 3/13)، اجتماعی - فرهنگی (میانگین 3/30) و نگرشی و انگیزشی (میانگین 4/12) در حد بیشتر از متوسط و موانع اقتصادی (میانگین 2/02) در حد کمتر از متوسط، مانع شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان می‌شوند. **نتیجه‌گیری:** برای حفظ و ارتقای تفکر دینی لازم است به مهندسی طرحهای پرورش‌دهنده تفکر دینی دانشجویان، تجدید نظر در حوزه برنامه‌ریزی فرهنگی دانشگاهها توجه ویژه‌ای شود.

واژگان کلیدی: دانشجویان، تفکر دینی، موانع شکل‌گیری، دیدگاه اعضای هیئت علمی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دریافت مقاله: 98/11/24؛ تصویب نهایی: 99/04/22

1. دکترای تخصصی علوم تربیتی، استادیار و عضو هیئت علمی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، وزارت آموزش و پرورش، تهران، ایران / نشانی: تهران، میدان فلسطین، وزارت آموزش و پرورش / شماره: 88805431 / Email: nsh_teh@yahoo.com

الف) مقدمه

دعوت به تفكر و اهميت آن در كمال انساني به عنوان اساسي ترين دستورالعمل شريعتهاي آسماني و مكاتب بشري، همواره مورد تأكيد و توجه بوده است؛ از اولين دست‌نوشته‌ها و يادگارهاي به جا مانده فرهنگ و تمدن بشري در يونان باستان گرفته تا قرآن كريم، كه در آن آخرين و كامل ترين اخبار غيب توسط پيامبر اكرم (ص) به بشر ابلاغ شده است (آقاباينان، 1388). در اهميت و ترغيب به تفكر همين بس كه آيات بسياري در قرآن به كسب علم و تدبّر و تفكر در آيات و آثار هستي تأكيد فرموده‌اند: «آيا در نفس خود نمي‌اندیشند» (روم: 8) «آيا در ملكوت آسمانها و زمين و هر چيزي كه خدا آفريده است ننگريسته‌اند» (اعراف: 185). در روايات اسلامي نيز يك ساعت تفكر افضل از سالها عبادت معرفي شده است.

تفكر داراي فرايندهاي مختلفی از جمله: تفكر منطقي، انتقادي، خلاق و ديني است. تفكر ديني عبارت از استفاده از دين در راستاي توسعه ظرفيتها، صلاحيتهاي دروني و بيروني، بودن و به كمال رسيدن است. چنين تفكري به دنبال دستيابي به سطوح بالاتر، توسعه همه‌جانبه آگاهي و درك رابطه با وجود متعالی (خدا) و تأثيرگذار بر زندگي است (معروفی و كرمی، 1392: 28). تفكر ديني مجموعه ويژگي‌هاي معرفتي تصديقي، گرايشي، پذيرشي و عملكردی است كه هماهنگ با فطرت شكل يافته‌اند و از جمله مفاهيمي است كه راه و مسير درست و غلط زندگي را مشخص مي‌كند. اهميت اين نوع از تفكر تا آنجاست كه انسانها براي حفظ و صيانت از ارزشهاي ديني مي‌كوشند و مبارزه مي‌كنند. تفكر ديني با توجه به كاركردهاي مختلفی كه دارد، در حيات فردي و اجتماعي ملتها نقش و تأثير شگرفي برجا گذاشته و مي‌گذارد. بنا بر اين، در يك جامعه ديني، افراد مي‌كوشند تا بر اساس تفكراتشان رفتار كنند. (فقيهي و شكوي يكتا، 1392: 14)

بنا بر آنچه ذكر شد، تفكري ديني تلقی می‌شود كه اولاً، مجموعه كاملی از موازين و قوانين و اخلاق و اصول اسلامي را در خود جاي دهد و همه‌جانبه و جامع‌نگر باشد؛ ثانياً، تفكري مستدل، منطقي، قوی و ژرف‌نگر بوده، ديني را به مجموعه دانشگايي ارائه كند كه کاربردی و مسئله‌محور است. براي گسترش و تكوين تفكر ديني در دانشگاهها بايد بتوان دانشگاهها را به صورت مطلوب اسلامي كرد. به عبارت ديگر؛ آرمانها، اهداف و خلق و خوي آن اسلامي اصلاح شود (عويضي، 1381: 22). دانشگاه اسلامي، دانشگايي است كه هدف آن، هدفهاي اسلامي و ديني باشد و ارکان آن را نيروهاي مؤمن و متعهد تشكيل بدهند و ارزشها نيز در اولويت باشند (زراعت، 1376: 54). از ديدگاه امام خميني: «معناي اسلامي شدن دانشگاهها اين است كه استقلال پيدا كند و خودش را از وابستگي به غرب و شرق جدا كند و يك كشور مستقل و دانشگاه مستقل و يك فرهنگ مستقل داشته باشيم» (نقل از: همان). با توجه به آنچه ذكر شد، مي‌توان گفت كه تفكر ديني در دانشگاهها لازمه ايجاد محيطي آرام، علمي، با امكانات مطلوب، با عناصر متخصص و هم‌راستا با اين

موضوع است. وقتی جریان تفکر دینی در دانشگاهها پویا باشد و به آن پرداخته شود، با حضور دانشگاهیان که خود جزئی از جامعه‌اند، فکر و تفکر دینی به جامعه انتقال پیدا می‌کند. بنابر این، لازمه توجه به بعد دینی در دانشگاهها، توجه به الزامات موجود در این زمینه است.

امروزه در جامعه ایران که جامعه‌ای اسلامی است، انتظار می‌رود آموزش و پرورش و دانشگاه در کنار رشد علمی، جایگاهی را برای رشد و ارتقای تفکر دینی در نظر گیرند تا دانشجویان پس از سپری کردن سالهای تحصیل، از لحاظ تجهیز به افکار دینی نیز ارتقا یافته باشند. اگر این انتظار، مورد تحلیل کافی قرار نگیرد و گونه‌های صواب و ناصواب آن از یکدیگر تفکیک نشود، این تصور از این دو نهاد آموزشی شکل خواهد گرفت که گویا مدرسه و دانشگاه به مثابه کارخانه‌ای‌اند که مواد خام وارد آنها می‌شود و در نهایت، به صورت محصولات می‌خواهند، از آن خارج می‌شوند. نیاز به تحلیل انتظار مذکور از آنجا نشأت می‌گیرد که برخی بر این باورند که دانش‌آموز یا دانشجو باید پایه‌های رشد علمی، تحولی در شخصیت و نگرش خویش احساس کند. لذا از این دو نهاد آموزشی و پرورشی انتظار می‌رود علاوه بر کسب تخصص در عرصه‌ای علمی، بینشی فراگیر نسبت به فرهنگ و مسائل بشری و احساس مسئولیت در قبال آنها را نیز فراهم آورند (باتری، 1392: 42). بدیهی است با به کارگیری تدابیر مؤثر می‌توان مدرسه و دانشگاه را در مسیر رشد علمی و دینی دانش‌آموزان و دانشجویان هدایت کرد و به تبع آن، جامعه را از انحراف بازداشت و زمینه رشد و تعالی همه‌جانبه کشور را فراهم ساخت.

از سوی دیگر، دانشگاه به عنوان قلب تپنده جامعه، همواره مورد طمع دشمنان برای نفوذ و ضربه زدن به انقلاب بوده است؛ امام خمینی (ره) فرموده‌اند: «بالاترین چیزی که دشمنان کشورهای مستضعف و کشورهای اسلامی انگشت روی آن گذاشته‌اند، دانشگاه است. برای اینکه آنها خوب می‌دانند که اگر دانشگاه در خدمتشان باشد، همه کشور در خدمت آنهاست» (امام خمینی، 1391: 34). دشمنان در جوامع اسلامی در تلاش‌اند تفکرات تفرقه‌انگیز را در بین دانشجویان دیندار ایجاد کنند؛ زیرا این قشر، قشر مؤثر در جامعه‌اند. این در حالی است که با گسترش تفکر دینی دانشجویان می‌توان فضای دانشگاه را از دچار شدن به ابتدال و بی‌تفاوتی و نفوذپذیری در مقابل بیگانه و آسیب‌پذیری در مقابل انحرافات فکری و اخلاقی مصون نگه داشت.

با توجه به نقش و اهمیت شکل‌گیری و رشد تفکر دینی در بین دانشجویان، پژوهشهای متعددی در این زمینه صورت گرفته است. امید (1394) در پژوهش خود به این نتیجه دست یافت که وضعیت کلی ارزشیابی دانشجویان از محتوای برنامه درسی دروس عمومی معارف در دانشگاه شاهد در حد متوسط است. همچنین ارزیابی دانشجویان از شیوه‌های تدریس و روشهای ارزشیابی دروس عمومی معارف کمتر از حد متوسط بوده است. نوربخش و همکاران (1393) نشان دادند که میان نوع دانشگاه و نوع سکونت در زمان تحصیل و همه ابعاد نگرش به دین، رابطه معنادار وجود دارد. میان بعد رفتاری نگرش به دین و رشته تحصیلی، رابطه

وجود دارد. نمره بعد رفتاری نگرش به دین در میان دانشجویان علوم انسانی بالاتر از سایر رشته‌هاست و بدین ترتیب، نتایج پژوهش تصور رایج در فضای سیاسی کشور را مبنی بر اینکه دانشجویان رشته‌های علوم انسانی نسبت به سایر رشته‌ها نگرش نامطلوب‌تری به دین دارند و تحصیل در علوم انسانی به سکولار شدن دانشجویان می‌انجامد، رد می‌کند. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهد که هرچند میان ترمهای حضور در دانشگاه و نگرش به دین رابطه وجود دارد، این رابطه عموماً بسیار ضعیف است. نصیرآذر و شفیع (1393) دریافتند که دینداری دانشجویان در حد متوسط است و دینداری (متغیر وابسته) با متغیرهای جنسیت، سن، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی و رضایت از زندگی، رابطه معناداری دارد. امینی و همکاران (1392) نشان دادند که وضعیت کلی اجرای برنامه‌های دروس معارف اسلامی در دانشگاهها نسبتاً در حد مطلوب بوده، ولی در عین حال مجموعه‌ای از عوامل درونی و بیرونی مانع اثربخشی و تأثیرگذاری لازم روی دانشجویان می‌شود. در همین راستا اشرفی و آخوندی (1391) مشخص کردند که عدم مطابقت محتوای کتب با مقتضای جوانی، عدم پاسخگو بودن به نیازهای عصر حاضر دانشجویان و عدم افزایش دانسته‌های آنها، کاربردی نبودن این محتوا در رشته، تناسب نداشتن روش تدریس و محتوای دروس دینی، تأکید بر محفوظات، آشنا نبودن اساتید با شیوه‌های نوین تدریس و فناوری اطلاعات، از جمله آسیبهای آموزش دینی است. در پژوهش مشابهی سپهری و همکاران (1389) نشان دادند که جمعیت در دانشگاه و خوابگاه و کتب درسی اساتید و در کل جامعه دانشگاهی بیشترین تأثیرگذاری را بر تفکر دینی دانشجویان دارد که با برنامه‌ریزی درست می‌توان وضعیت کتب درسی، اساتید، خوابگاهها را به سمت جلو پیش برد تا دانشجویان با توجه به آن مبانی دینی تقویت شوند و با برخورد منطقی اساتید و ترویج اعتقادی در کلاسها اهمیت موضوع را برای دانشجویان تبیین کرد. هیل¹ (2014) در مطالعه «علل دین‌گریزی از دیدگاه دانشجویان» به این نتیجه رسید که نظامهای آموزشی به دلیل نپرداختن مستقیم به دین، نقش بسیار مهمی در دین‌گریزی جوانان دارد.

با نگاهی به پژوهشهای بررسی‌شده مشخص می‌شود که بیشتر آنها به آسیب‌شناسی و بررسی ابعاد و موانع شکل‌گیری تفکر دینی از منظر دانشجویان پرداخته‌اند و تاکنون پژوهشی که به بررسی موانع شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان از منظر اعضای هیئت علمی در دانشگاه بپردازد، انجام نشده است. بنابر این، پژوهش حاضر می‌تواند به توسعه دامنه دانش نظری در حوزه تفکر دینی و موانع رشد و تکوین آن در دانشجویان کمک کند. در بُعد ضرورت کاربردی نیز می‌توان گفت که: در سیاستگذاری‌ها و خط‌مشی‌های دانشگاهی، موانع تبیین‌شده می‌توانند مد نظر قرار گیرند و به تدوین چارچوب هدفمند برای بازنگری برنامه‌های درسی و آموزشی موجود به منظور تفکر دینی کمک شایانی کنند. همچنین نتایج و

---

1. Hill

دستاوردهای این پژوهش می‌تواند به تغییر نگرش مسئولان و برنامه‌ریزان آموزش عالی در زمینه توجه بیشتر و بهتر به زمینه‌های رشد تفکر دینی در دانشجویان کمک کند.

ب) چارچوب مفهومی

دین از حقایقی است که همواره در زندگی انسان حضور جدی دارد. دین همواره تأثیر عمیقی بر تفکر و رفتار انسانها داشته، مایه‌ی معنابخشی به زندگی بوده است. نیاز اصلی دانشجوی امروز، مباحث دینی و معرفتی عقلی، با رویکرد معرفت‌افزایی علم‌گرایانه است که همان زمینه‌ی تحقق تفکر دینی و ارتقای آن در نسل دانشگاهی امروز است. البته منظور، رشد و تکوین تعقل و تفکری است که پایه و ریشه‌ی پاسخگویی به تمامی شبهات و مسائل فکری و مبتنی بر یک سری اصول مهم و بنیادین باشد. پشتوانه‌ی علمی قوی، ارائه‌ی دلایل مستند و منطقی و اقامه‌ی براهین واضح، حقیقت‌جویی، ژرف‌نگری و باریک‌بینی و دوری از تعصب، پایه‌های شکل‌گیری یک تفکر صحیح و منطقی را تشکیل می‌دهند. (مطهری، 1394، ج 1: 479-491)

فهم و تفکر عمیق دینی دارای سه شاخصه و ویژگی عمده است: فهم صحیح و روشمند از دین؛ مستدل و مستند بودن فهم دینی و فهمی که آثار آن در زندگی انسان متبلور باشد (آقابابیان، 1388). عوامل زیادی بر شکل‌گیری و تکوین تفکر دینی اثرگذار است. قرآن عواملی چون: تقلید از پدران و پابندی به اندیشه‌ها و آداب و رسوم آنان (قره: 170)، پابندی به اندیشه‌های کهنه و اوهام و خرافات (مانند: 103) و تأثیر هوای نفس در انسان و انحراف تفکر او از مسیر درست (نص: 50) را از مهم‌ترین موانع رشد تفکر و مایه‌ی جمود فکری ذکر کرده است. بر اساس ادبیات مرتبط با موضوع پژوهش نیز موانع زیادی بر سر راه شکل‌گیری تفکر دینی، به خصوص در دانشجویان وجود دارد.

اولین و مهم‌ترین مانع، عوامل فردی و درونی انسان است. عوامل روانی و خصلتهای زشت اخلاقی مانند تکبر، غرور، جهل، میل به گناه و بی‌بندوباری، هواپرستی، یکسونگری، حب دنیا و دنیازدگی، تعصب و لجاجت، گناه و گریز از مسئولیت و تقلید و شخصیت‌گرایی، از مهم‌ترین موانع رشد و شکل‌گیری تفکر دینی شمرده می‌شوند. انبیا با تحمل مشقت و سختی، دین خدا را با شیوه‌ی معقول تبلیغ می‌کردند، ولی گروه اندکی دین را می‌پذیرفتند و بیشتر مردم به علت بیماری باطنی و آلودگی درونی مخالفت می‌کردند. (بهرامی، 1383: 43)

عامل اثرگذار دیگر، خانواده است. به اعتقاد هالامی و آرگایل¹، خانواده روی اعضا و چگونگی شکل‌گیری هویت افراد زیرمجموعه‌اش تأثیر بسزایی دارد. تفاوت‌های سنی، جنسی، وضعیت سواد والدین و موقعیت اجتماعی اعضای خانواده بر میزان دینداری فرزندان آنان تأثیر بسزایی دارند. از نظر ایشان، خانواده‌های دارای ضعف بنیه‌ی دینی و ناتوانی والدین در تربیت و پرورش تفکر صحیح دینی در فرزندان، امکان دین‌گریزی در فرزندان‌شان را افزایش می‌دهند. (هالامی و آگاریل، 1997؛ نقل از: کشاورز و جهانگیری، 1389)

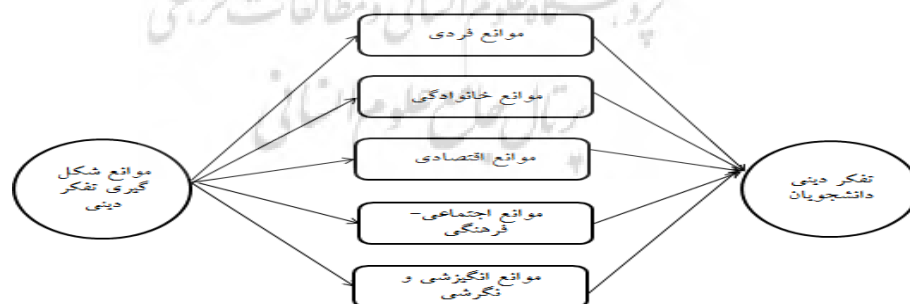
654 ♦ واکاوی موانع تکوین تفکر دینی در دانشجویان

از دیگر موانع تکوین تفکر دینی در دانشجویان، موانع اجتماعی و فرهنگی است. از جمله موانع فرعی این دسته، وجود مدیران ناکارآمد است. از نگاه دینی، مدیران باید با اخلاص و درایت و تدبیر و احساس مسئولیت در پی امور باشند تا جامعه مسیر کمال را طی کند (امینی و همکاران، 1391: 80). در مقابل، میدان دادن به افراد و عناصر غیر معتقد به نظام اسلامی در مدیریت و ساماندهی برنامه‌های دانشگاهی و ترویج فرهنگ غربی می‌تواند از موانع شکل‌گیری تفکر دینی محسوب شود.

یکی دیگر از موانع تفکر دینی دانشجویان، موانع اقتصادی است. بر اساس تعالیم اسلامی، فقر یا ثروت زیاد، رشد تفکر دینی را تهدید می‌کند و مانع رشد اخلاقی و تعالی دانشجویان و موجب سقوط به ورطه کفر و تباهی می‌شود (مطهری، 1394، ج 1: 479-491). دانشجویی که فکر و اندیشه‌اش را تأمین آب و نان فراگرفته باشد، نمی‌تواند به رشد فکری و کمال دینی برسد و از حقوق فردی، سیاسی و اجتماعی خود آگاه شود. (موحدنیا، 1381)

موانع نگرشی و انگیزشی نیز از دیگر عوامل اثرگذار بر شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان است. نگرش عبارت است از ترکیبی از باورها و هیجانهایی که به رفتار، نیرو و جهت می‌دهند و شناختها، عقاید، باورها، رویدادهای ذهنی، انتظارات و خودپنداره را شامل شده و نحوه شکل‌گیری تفکر را نشان می‌دهند (دنیلیوک و همکاران، 2010). در مجموع، موانع نگرشی و انگیزشی شامل نیازها، شناختها، هیجانها و رویدادهای بیرونی منفی مانند آمیخته شدن آموزه‌های اصیل دین با خرافات، بدعتها و مسائل خارج از دایره دین و عقل، گرایش به سوی تمایلات و هواهای نفسانی است که سبب ایجاد تصویر غیر واقعی و غیر قابل قبول از دین خواهد شد که نتیجه‌اش طرد شدن دین است (زارع، 1391). با استنباط از مطالب پیش گفته و پژوهشهای بررسی شده، همچنین با توجه به گستردگی موانع شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان، در پژوهش حاضر تلفیقی از چارچوب مفهومی ذیل برای تبیین موضوع استفاده شده است.

شکل 1: مدل مفهومی پژوهش (سپهری و همکاران، 1389؛ اشرفی و آخوندی، 1391؛ زارع، 1391)

ج) تعاریف مفاهیم

1. تفکر دینی¹

تعریف مفهومی: تفکر دینی عبارت از استفاده از دین در راستای توسعه ظرفیتها، صلاحیتهای درونی و بیرونی، بودن و به کمال رسیدن است. (معروفی و کرمی، 1392: 28)

تعریف عملیاتی: منظور از تفکر دینی در این پژوهش، برخورداری دانشجویان از تفکری مستدل، منطقی، قوی، ژرف‌نگر، کاربردی و مسئله‌محور، مبتنی بر موازین، قوانین، اخلاق و اصول اسلامی است که از طریق پاسخ اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی به 48 سؤال پرسشنامه محقق‌ساخته، موانع شکل‌گیری و رشد آن در بین دانشجویان سنجیده می‌شود.

2. موانع فردی²

تعریف مفهومی: همه موانعی مرتبط با خود فرد (مانند: هواپرستی، حب دنیا و دنیازدگی، تکبر و غرور، تعصب و لجاجت، جهل و غفلت، گناه و گریز از مسئولیت، تقلید و شخصیت‌گرایی) و برآمده از وجود نقایص معرفتی او نسبت به ابعاد و مؤلفه‌های شکل‌گیری تفکر دینی است. (بهرامی، 1383: 43)

تعریف عملیاتی: موانع فردی در این پژوهش شامل جهل، تعصب، لجاجت، ضعف بینش دینی دانشجویان و ... است که از طریق پاسخ اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی به سؤالات 1 تا 7 پرسشنامه محقق‌ساخته سنجیده می‌شود.

3. موانع خانوادگی³

تعریف مفهومی: شامل همه موانع مرتبط با خانواده و اعضای آن در خصوص ابعاد و مؤلفه‌های شکل‌گیری تفکر دینی است؛ مانند ضعف بنیه دینی و ناتوانی در تربیت و پرورش صحیح تفکر دینی در جوانان. (عباسی، 1386)

تعریف عملیاتی: موانع خانوادگی شامل ضعف بنیه دینی، روشهای نادرست آموزش مفاهیم دینی در دوره‌های کودکی و نوجوانی و ... است که از طریق پاسخ اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی به سؤالات 8 تا 15 پرسشنامه محقق‌ساخته سنجیده می‌شود.

1. Religious Thought

2. Personal Barriers

3. Family Barriers

4. موانع اجتماعی - فرهنگی¹

تعریف مفهومی: موانع مرتبط با نظام فرهنگی و اجتماعی موجود در جامعه که مانع شکل‌گیری تفکر دینی می‌شوند؛ مانند: عملکرد منفی و نامطلوب بعضی از دستگاه‌های فرهنگی و اجتماعی در سالهای اخیر، میدان دادن به افراد و عناصر غیر معتقد به نظام اسلامی در ساماندهی برنامه‌های دانشگاهی و ترویج فرهنگ غربی. (امینی و همکاران، 1391: 70)

تعریف عملیاتی: موانع اجتماعی - فرهنگی شامل عملکرد منفی و نامطلوب بعضی از دستگاه‌های فرهنگی و اجتماعی در سالهای اخیر (مانند صدا و سیما، آموزش و پرورش)، بی‌پاسخ ماندن نیازهای اجتماعی جوانان (ازدواج، اشتغال، مسکن و...)، بی‌تفاوتی در مقابل ظلم و تبعیض و بی‌عدالتی، میدان دادن به افراد و عناصر غیر معتقد به نظام اسلامی در ساماندهی برنامه‌های دانشگاهی و ترویج فرهنگ غربی توسط آنان است که از طریق پاسخ اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی به سؤالات 16 تا 32 پرسشنامه محقق ساخته سنجیده می‌شود.

5. موانع اقتصادی²

تعریف مفهومی: موانع مرتبط با فقر یا ثروت بیش از اندازه، عدم توانایی مالی یا توانمندی بالا در امور اقتصادی که احتمال دور ماندن از معنویات را افزایش می‌دهد را شامل می‌شود که می‌توانند در شکل‌گیری تفکر دینی دانشجویان اثرگذار باشند. (موحدنیا، 1381)

تعریف عملیاتی: موانع اقتصادی در این پژوهش شامل عدم توانایی مالی یا توانمندی بالای مالی، عدم توزیع عادلانه امکانات و فرصتها، حب دنیا و دنیازدگی و... است که از طریق پاسخ اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی به سؤالات 33 تا 40 پرسشنامه محقق ساخته سنجیده می‌شود.

6. موانع تکرشی و انگیزشی³

تعریف مفهومی: این موانع با فرایندهایی مانند شناخت و توجه به نیازها، شناختها، هیجانها و رویدادهای بیرونی منفی ارتباط دارند که مانع شکل‌گیری تفکر دینی در افراد می‌شوند. (زارع، 1391)

تعریف عملیاتی: موانعی شامل نیازها، شناختها، هیجانها و رویدادهای بیرونی منفی مانند آمیخته شدن آموزه‌های اصیل دین با خرافات، بدعتها و مسائل خارج از دایره دین و عقل، گرایش به سوی تمایلات و

1. Social - Cultural Barriers

2. Economic Barriers

3. Attitudinal and motivational Barriers

هواهای نفسانی، است که از طریق پاسخ اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی به سؤالات 41 تا 48 پرسشنامه محقق ساخته سنجیده می‌شود.

(د) روش پژوهش

پژوهش حاضر، توصیفی از نوع مطالعات پیمایشی است. جامعه آماری پژوهش، همه اعضای هیئت علمی شاغل به تدریس دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب به تعداد 189 نفر در نیم‌سال اول سال تحصیلی 96-1395 است. با توجه به محدودیت جامعه آماری، نمونه‌گیری انجام نشد و همه اعضای جامعه در بررسی قرار گرفتند. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه 48 سؤالی محقق ساخته بود که از طریق آن دیدگاههای اعضای هیئت علمی در زمینه موانع شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان در ابعاد فردی، خانوادگی، اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، نگرشی و انگیزشی به دست آمد. روایی صوری و محتوایی پرسشنامه با استفاده از نظر 10 نفر از صاحب‌نظران علوم تربیتی و حوزه روان‌شناسی اسلامی بررسی و تأیید شد. پرسشنامه با طیف پنج درجه‌ای لیکرت (خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم، خیلی کم) تنظیم شد. پایایی کل پرسشنامه پس از اجرای مقدماتی روی 30 نفر از افراد نمونه از طریق آلفای کرونباخ، 0/8 تعیین شد.

جدول 1: ضریب پایایی کلی پرسشنامه و زیرمؤلفه‌های آن

ضریب پایایی	سؤالات	زیرمؤلفه‌ها
0/78	1 تا 7	فردی
0/81	8 تا 15	خانوادگی
0/73	16 تا 32	اجتماعی - فرهنگی
0/83	33 تا 40	اقتصادی
0/85	41 تا 48	نگرشی و انگیزشی

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از جداول توزیع فراوانی، شاخصهای مرکزی (نما، میانه و میانگین) و شاخصهای پراکندگی (انحراف معیار و واریانس) استفاده شد. فرضیات پژوهش با استفاده از تکنیکهای آماری تی تک‌نمونه، تی گروههای مستقل و تحلیل واریانس یک‌راهه آن‌وا بررسی شدند.

(د) یافته‌های پژوهش

در بررسی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی پاسخگویان مشخص شد که 59/8 درصد از آنان، مرد و 40/2 درصد زن بودند. 46 درصد افراد مذکور از دانشکده علوم انسانی، 34/4 درصد از دانشکده فنی و مهندسی

658 ♦ واکاوی موانع تکوین تفکر دینی در دانشجویان

و 19/6 درصد از دانشکده علوم پایه بودند. 57/1 درصد از پاسخگویان دارای دکترای تخصصی و 42/9 درصد فوق لیسانس بودند.

فرضیه اول: از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، موانع فردی در جلوگیری از شکل گیری تفکر دینی در دانشجویان نقش دارند.

جدول 2: نتایج آزمون تی تک نمونه‌ای، مقایسه میانگین با میانگین فرضی

سطح معناداری	درجه آزادی	تی	انحراف معیار	میانگین	میانگین فرضی
<0/0005	188	45/262	0/372	4/22	3

بر اساس نتایج جدول 2، تی مشاهده شده (45/262) بزرگ تر از میانگین فرضی (3) است. بنابر این، با توجه سطح معناداری 0/0005 که کمتر از 0/01 است، تفاوت بین میانگین فرضی و میانگین مشاهده شده از نظر آماری با سطح اطمینان 99 درصد معنادار است. به عبارت دیگر؛ پاسخگویان معتقدند موانع فردی در جلوگیری از شکل گیری تفکر دینی در دانشجویان نقش بالایی دارد.

فرضیه دوم: از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، موانع خانوادگی در جلوگیری از شکل گیری تفکر دینی در دانشجویان نقش دارند.

جدول 3: نتایج آزمون تی تک نمونه‌ای، مقایسه میانگین با میانگین فرضی

سطح معناداری	درجه آزادی	تی	انحراف معیار	میانگین	میانگین فرضی
<0/0005	188	4/395	0/412	3/13	3

بر اساس نتایج جدول 3، تی مشاهده شده (4/395) بزرگ تر از میانگین فرضی (3) است. بنابر این، با توجه سطح معناداری 0/0005 که کمتر از 0/01 است، تفاوت بین میانگین فرضی و میانگین مشاهده شده از نظر آماری با سطح اطمینان 99 درصد معنادار است. به عبارت دیگر؛ پاسخگویان معتقدند نقش موانع خانوادگی در جلوگیری از شکل گیری تفکر دینی در دانشجویان در حد بیشتر از متوسط است.

فرضیه سوم: از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، موانع اجتماعی و فرهنگی در جلوگیری از شکل گیری تفکر دینی در دانشجویان نقش دارند.

جدول 4: نتایج آزمون تی تک نمونه‌ای، مقایسه میانگین با میانگین فرضی

سطح معناداری	درجه آزادی	تی	انحراف معیار	میانگین	میانگین فرضی
<0/0005	188	15/681	0/265	3/30	3

نبره شاه‌محمدی $\diamond$ 659

بر اساس نتایج جدول 4، تی مشاهده‌شده (15/681) بزرگ‌تر از میانگین فرضی (3) است. بنابر این، با توجه به سطح معناداری 0/0005 که کمتر از 0/01 است، تفاوت بین میانگین فرضی و میانگین مشاهده‌شده از نظر آماری با سطح اطمینان 99 درصد معنادار است. به عبارت دیگر؛ پاسخگویان معتقدند نقش موانع اجتماعی و فرهنگی در جلوگیری از شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان در حد بیشتر از متوسط است.

فرضیه چهارم: از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، موانع اقتصادی در جلوگیری از شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان نقش دارند.

جدول 5: نتایج آزمون تی تک‌نمونه‌ای، مقایسه میانگین با میانگین فرضی

سطح معناداری	درجه آزادی	تی	انحراف معیار	میانگین ن	میانگین فرضی
<0/0005	188	-34/184	0/394	2/02	3

بر اساس نتایج جدول 5، تی مشاهده‌شده (-34/184) کوچک‌تر از میانگین فرضی (3) است. بنابر این، با توجه به سطح معناداری 0/0005 که کمتر از 0/01 است، تفاوت بین میانگین فرضی و میانگین مشاهده‌شده از نظر آماری با سطح اطمینان 99 درصد معنادار است. به عبارت دیگر؛ پاسخگویان معتقدند نقش موانع اقتصادی در جلوگیری از شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان در حد کمتر از متوسط (کم) است.

فرضیه پنجم: از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، موانع نگرشی و انگیزشی در جلوگیری از شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان نقش دارند.

جدول 6: نتایج آزمون تی تک‌نمونه‌ای، مقایسه میانگین با میانگین فرضی

سطح معناداری	درجه آزادی	تی	انحراف معیار	میانگین	میانگین فرضی
<0/0005	188	45/379	0/340	4/12	3

بر اساس نتایج جدول 6، تی مشاهده‌شده (45/379) بزرگ‌تر از میانگین فرضی (3) است. بنابر این، با توجه به سطح معناداری 0/0005 که کمتر از 0/01 است، تفاوت بین میانگین فرضی و میانگین مشاهده‌شده از نظر آماری با سطح اطمینان 99 درصد معنادار است. به عبارت دیگر؛ پاسخگویان معتقدند نقش نگرشی و انگیزشی در جلوگیری از شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان در حد بیشتر از متوسط (زیاد) است.

فرضیه ششم: بین دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، از نظر عوامل جمعیت‌شناختی (دانشکده تحصیلی، جنسیت) تفاوت معناداری وجود دارد.

جدول 7: نتایج تحلیل واریانس برای متغیر دانشکده تحصیلی

سطح معناداری	اف	میانگین مجدورات	درجه آزادی	مجموع مجدورات	منبع تغییرات سؤال	
0/246	1/412	0/194	2	0/389	بین گروهی	1. موانع فردی
		0/138	186	25/617	درون گروهی	
			188	26/006	کل	
0/703	0/353	0/060	2	0/121	بین گروهی	2. موانع خانوادگی
		0/171	186	31/746	درون گروهی	
			188	31/867	کل	
0/647	0/436	0/318	2	0/062	بین گروهی	3. موانع اجتماعی و فرهنگی
		0/084	186	13/190	درون گروهی	
			188	13/252	کل	
0/826	0/192	0/030	2	0/060	بین گروهی	4. موانع اقتصادی
		0/156	186	29/074	درون گروهی	
			188	29/134	کل	
0/804	0/218	0/025	2	0/051	بین گروهی	5. موانع نگرشی و انگیزشی
		0/116	186	21/634	درون گروهی	
			188	21/685	کل	

بر اساس جدول 7، در زمینه موانع شکل‌گیری تفکر دینی، تفاوت بین نظرات اعضای هیئت علمی دانشکده‌های مختلف معنادار نیست؛ زیرا مقدار سطح معناداری بزرگ‌تر از 0/05 است؛ یعنی پاسخگویان با دانشکده تحصیلی مختلف، نظرات یکسانی را در زمینه موانع شکل‌گیری تفکر دینی ارائه کرده‌اند.

جدول 8: نتایج آزمون تی مستقل برای متغیر جنسیت

آزمون		آزمون لوین		آزمون تی (تساوی میانگین‌ها)	
موانع		اف	سطح معناداری	تی	درجه آزادی
فردی	با فرض برابری واریانس‌ها	0/399	0/527	-2/076	187
خانوادگی	با فرض برابری واریانس‌ها	2/396	0/124	-1/125	187
فرهنگی و اجتماعی	با فرض برابری واریانس‌ها	3/943	0/057	-0/712	187
اقتصادی	با فرض برابری واریانس‌ها	2/653	0/108	-1/043	187
نگرشی و انگیزشی	با فرض برابری واریانس‌ها	2/084	0/157	-1/720	187

مطابق نتایج جدول 8، در موانع خانوادگی، فرهنگی و اجتماعی، اقتصادی و نگرشی و انگیزشی اختلاف مشاهده شده بین میانگین پاسخگویان مرد با زن، معنادار نیست؛ زیرا مقدار سطح معناداری بزرگ‌تر از 0/05 است. تنها در موانع فردی، اختلاف مشاهده شده بین میانگین پاسخگویان مرد با زن، معنادار است؛ زیرا مقدار سطح معناداری کوچک‌تر از 0/05 است.

ه) نتیجه‌گیری

تفکر دینی، هدف زندگی را برای فرد روشن می‌کند و مایه تسلی در شرایط دردناک و تهدیدکننده است. دینی اندیشیدن باعث می‌شود فرد رویدادهای غیر منتظره را به مثابه رویدادهایی کمتر تهدیدکننده ارزیابی کند و قادر باشد رویدادهای غیر قابل تغییر را بپذیرد. یکی دیگر از پیامدهای دینی بودن، احساس قدرت و آرامش درونی بیشتر است. در حقیقت؛ داشتن تفکر دینی، تحمل افراد را در برابر سختی‌ها افزایش داده، آنان را برای غلبه بر چالشها و تغییرات در زندگی یاری می‌دهد. همچنین از تفکر فرا دینی (به قدرت بزرگ‌تر ایمان داشتن) به عنوان عوامل حمایتی فردی در جهت ایجاد و تسهیل تاب‌آوری یاد شده است و اعتقادات مذهبی به عنوان تکیه‌گاه و پشتیبان برای سازگاری بیشتر فرد، عمل می‌کند.

گاهی دستیابی به تفکر دینی و رشد و پرورش آن با موانعی روبه‌روست. در پژوهش حاضر به شناسایی مهم‌ترین موانع (فردی، خانوادگی، اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، نگرشی و انگیزشی) شکل‌گیری تفکر دینی در محیط‌های دانشگاهی پرداخته شد. منظور از موانع فردی شکل‌گیری تفکر دینی، برخی از خصلت‌های ناپسند مانند هواپرستی (پیروی از هوای نفس و وسوسه‌های شیطانی)، دنیا زدگی، تکبر و غرور، تعصب و لجاجت غیر منطقی، جهل و غفلت، گناه و گریز از مسئولیت، تقلید و شخصیت‌گرایی کورکورانه بود که دانشجو را در نیل به دینی شدن و دینی ماندن منفعیل می‌ساخت. موانع خانوادگی مؤثر در رشد تفکر دینی در دانشجویان، مواردی مانند ضعف بنیه دینی و ناتوانی در تربیت و پرورش صحیح بود. موانع

662 ♦ واکاوی موانع تکوین تفکر دینی در دانشجویان

اجتماعی - فرهنگی هم مانند حق‌گریزی انسانهای حق‌جو، مدیریت و مدیران ناکارآمد، میدان دادن به افراد و عناصر غیر معتقد به نظام اسلامی در ساماندهی برنامه‌های دانشگاهی و ترویج فرهنگ غربی از سوی آنان، دیگر عوامل محلّ در رشد تفکر دینی دانشجویان بودند که میزان تأثیر هر یک از آنها تبیین شد. مواردی مانند عدم توانایی مالی یا توانمندی بالا در امور اقتصادی که احتمال دور ماندن از معنویات را افزایش می‌دهد، جزء موانع اقتصادی اثرگذار در رشد تفکر دینی دانشجویان تشخیص داده شدند. موانع نگرشی و انگیزشی مانند آمیخته شدن آموزه‌های اصیل دین با خرافات، بدعتها و مسائل خارج از دایره دین و عقل، گرایش به سوی تمایلات و هواهای نفسانی هم، دیگر موانعی بودند که نتیجه‌اش طرد شدن دین و مانع رشد تفکر دینی در دانشجویان بود.

یافته مطالعه حاضر با نتایج پژوهش فضل‌الهی و همکاران (1390) در باب موانع فردی در جلوگیری از شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان همسو است؛ زیرا وی نیز بر اهمیت خود دانشجو در ارتقای تفکر دینی اشاره کرده است. در ارتباط با رفع این موانع باید افزود که رشد تفکر دینی در دانشجویان در جنبه‌های گوناگون و تقویت آنها باعث تعمیق باورهای دینی می‌شود؛ زیرا فردی که به ویژگی‌های شخصیتی انسانی متصف می‌شود و آنها را در خویش تقویت می‌کند، از سطوح بالای سلامت شناختی، عاطفی و عملکردی برخوردار می‌شود. کمال باورهای دینی هم به ارتقای سلامتی در زمینه همین ویژگی‌هاست. (نجفی و همکاران، 1392: 9)

یافته این مطالعه با نتایج پژوهش‌های امید (1394)، اشرفی و آخوندی (1391) و سپهری و همکاران (1389) در باب موانع خانوادگی در جلوگیری از شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان، همسو است. در روزگاری که دشمن، کانون خانواده را هدف حملات و تخریب‌های خود قرار داده است، اگر بخواهیم تفکر دینی در دانشجویان به درستی رشد کند، ریشه رشد و شکل‌گیری دینداری و تفکر دینی باید خانوادگی باشد و بدون آن دینداری درست معنا نشده است. نمی‌شود کسی ادعای ایمان داشته باشد، ولی به تعالی خانواده خود کاری نداشته باشد. (زاو، 1391: 84)

یافته مطالعه حاضر با نتایج پژوهش فضل‌الهی (1390) در باب موانع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در جلوگیری از شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان همسو است. وی به این نکته اذعان دارد که موانع فرهنگی تأثیر بسیار نامطلوبی بر فرایند رشد تفکر دینی دارد. خداوند انسانها را در قبایل و گروهها آفریده و این امر نیز از گرایشهای فطری انسان است؛ اما گاهی این حیات اجتماعی، بعد دینداری را با موانعی در حوزه باورها و اعتقادات مانند جهل اجتماعی، پیروی از سنتهای غلط، تقلید کورکورانه و...، همچنین موانعی در حوزه رفتار و عملکرد شامل ترویج فساد اجتماعی، ترک امر به معروف و نهی از منکر و... روبه‌رو می‌کند. اما انسان مؤمن و دیندار حقیقی برای انجام تکلیف دینی خود که اصلاح و ارتقای جامعه

نیز از جمله آن است، باید با موانع مذکور مقابله کند تا بتواند به حیات اجتماعی ادامه دهد و جامعه به رشد و شکوفایی الهی دست یابد. (یگدلی، 1382: 3)

در باب موانع اقتصادی رشد تفکر دینی رشد می‌توان گفت امروزه موانع اقتصادی - نظیر تغییر نرخ ارز و تورم - موجب کاهش درآمد واقعی و قدرت خرید دانشجویان شده است. همچنین با ابزار مختلف (واردات، تبلیغات، مراکز تجاری و ...)، فرایند قوی تولید نیاز در دانشجویان در پیش گرفته شده است. در نتیجه، سطح نیازهای غالب دانشجویان بالاتر از سطح درآمدشان قرار گرفته و در ارضای نیازهایشان، با موانع اساسی روبه‌رویند. از طرف دیگر، عواملی مانند نمایش ثروت قشر بالا و تسهیلاتی که برای آنان فراهم آمده، گرایش بارز مدیران دولتی به تجملات و ظواهر و تغییر فضای کل جامعه، موجب شده است دانشجویان ارزشهای جدید را تأیید شده (هنجار) و جستجوی پول برای ارضای نیازهای جدید را درست و مشروع ببینند! بنابر این، پول‌جویی به ارزش غالب تبدیل شده و ارزشهای دیگر را تحت الشعاع قرار داده است. در نتیجه این فرایندها، ارزشهای اجتماعی از سنتی به سوی مدرن، از کمک و همیاری و ایثار و گذشت برای جامعه به سودجویی فردی، از ارزش قناعت به ارزش ثروت، از انسجام به فردگرایی و از ارزش دین و خدا به ارزش پول و دنیا حرکت کرده‌اند. (بهری، 1383: 40)

یافته مذکور با نتایج پژوهشهای امینی و همکاران (1392) و فضل‌الهی (1390) در باب موانع نگرشی و انگیزشی شکل‌گیری تفکر دینی در دانشجویان همسو است. منظور از موانع انگیزشی این است که موانعی وجود دارد که نمی‌گذارد میان گزاره «خدا موجود است» با قلب انسان نسبتی برقرار شود و این گزاره اعتقاد قلبی او شود. خیلی از افراد به گزاره «خدا وجود دارد» یقین دارند، ولی خدا در هیچ یک از برنامه‌های زندگی آنان وجود ندارد؛ در فکر و اندیشه خدا را می‌پذیرند، اما در عمل هیچ اعتقادی به خدا ندارند. برای چنین افرادی موانعی وجود داشته که نتوانسته‌اند بین خدا و خود رابطه قلبی برقرار کنند که این موانع را موانع انگیزشی گویند. (راستیان، 1396: 1-2)

با عنایت به آنچه ذکر شد، پیشنهاد می‌شود با ارائهٔ بروشورهای آموزشی در زمینهٔ تبعات هواپرستی و دنیادوستی به عنوان عامل بازدارنده در شکل‌گیری تفکر و اجرای فرایض و تعهدات دینی به دانشجویان اطلاعات داده شود تا از این طریق گرایشهای مذهبی آنان بیشتر شود. همچنین به نخستین و مؤثرترین محیط تربیتی انسان، محیط خانوادگی و اولین مربیان و معلمان او پدر و مادر توجه بخصوصی شود. در این راه آموزش برنامه‌ریزی شده و هدفمند خانواده‌های دانشجویان می‌تواند گامی مهم در راستای تقویت و رشد تفکر دینی باشد. به علاوه، به راهکارهای مقابله‌ای با این موانع در حوزهٔ باورها و اعتقادات «تبلیغ دین، شکوفایی عقل جمعی و...» و در حوزهٔ اجرا «تأسی به الگوهای برتر الهی، تربیت دینی، حاکمیت بخشیدن به ارزشهای اسلامی و انقلابی»، در سطوح اجرایی «سازمانها و مراکز اجتماعی و فرهنگی، وحدت بین حوزه و دانشگاه به صورت عملی برای مهندسی طرحهای پرورش‌دهندهٔ تفکر دینی دانشجویان، تجدید نظر در

664 ♦ واکاوی موانع تکوین تفکر دینی در دانشجویان

حوزه برنامه‌ریزی فرهنگی دانشگاهها، ترویج اجرای صحیح، گسترده و فراگیر امر به معروف و نهی از منکر و...» توجه ویژه‌ای شود. درباره موانع اقتصادی نیز پیشنهاد می‌شود ضمن تکریم و رعایت شئون مادی و معنوی دانشجویان، زمینه‌سازی برای اشتغال دانش‌آموختگان، ایجاد تناسب بین نیاز بازار کار و رشته‌های تحصیلی، افزایش تعاملات بین دانشگاه و صنعت، تأمین منابع علمی بین‌المللی، حذف فرهنگ مدرک‌گرایی، توجه به پرورش و استانداردسازی نظام آموزش عالی شود. در زمینه موانع نگرشی و انگیزشی پیشنهاد می‌شود زمینه‌سازی‌های مطلوبی ایجاد شود تا دانشجویان، هم در بعد نگرش و هم در بعد انگیزش جذب امور دینی شوند.

منابع

- قرآن کریم.
- آقابابائیان، ح.ع. (1388). تفکر دینی. قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- اشرفی، ع. و ف. آخوندی (1391). «آسیب‌شناسی آموزش دینی در دانشگاه‌ها از دیدگاه دانشجویان». *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، ش 16 (52): 426-402.
- امام خمینی، س.ر. (1391). وصیت‌نامه سیاسی - الهی. قم: اعلایی.
- امید، م. (1394). ارزشیابی دروس عمومی معارف اسلامی دانشگاهی از منظر دانشجویان به منظور ارائه راهکارهای کیفیت‌بخش. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته برنامه‌ریزی درسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد.
- امینی، ج؛ ر. مرادی خلیفه‌لو و ر. محمدی ایلامی (1391). «علل و عوامل دین‌گریزی و نقش دانشگاه‌ها در اصلاح آن». *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، ش 16 (1): 86-49.
- امینی، م؛ ح. رحیمی و ز. صمدیان (1392). «بررسی دیدگاه دانشجویان درباره موانع اثربخشی دروس معارف اسلامی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان از منظر دانشجویان». *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، ش 5 (1): 108-89.
- باقری، خ. (1392). «آموزش عالی و تربیت دینی». *پژوهش‌های کاربردی روان‌شناختی*، ش 4 (2): 68-41.
- بشیری، ا. (1383). مشاوره الگویی برتر در آموزش دینی به نوجوانان، فصلنامه معرفت، 84 (1)، 47-40.
- بهرامی، م. (1383). «دین‌گریزی، عوامل و راه‌حلهای پرتو قرآن». *پژوهش‌های قرآنی*، ش 10 (37-38): 69-38.
- بیگدلی، ع. (1382). نوگرایی دینی در ایران، بازتاب اندیشه، 38 (1)، ص 25-3.
- راستیان، ع. (1396). *جهل؛ اولین مانع در مسیر تربیت و رشد انسانی*، تنسیم، ص 2-1.
- زارع، س. (1391). *مطالعه سطح و انواع دینداری دانشجویان دانشگاه‌های شهر قم*. رساله دکتری، رشته جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی.
- زراعت، ع. (1376). «راههای اسلامی کردن دانشگاهها». *دانشگاه اسلامی*، ش 1 (1): 64-51.
- سپهری، ی؛ ح. محمدی، ع.ا. رجبی و م. دومهری (1389). موانع ارتقای تفکر دینی در دانشگاه از منظر دانشجویان گرگان. گرگان: دانشگاه علوم کشاورزی و صنایع طبیعی.
- عباسی، م. (1386). عوامل دین‌گریزی و گرایش جوانان به فرهنگ غرب، فصلنامه معرفت، 116 (1).
- عیوضی، ع.ا. (1381). «قطره‌ای از دریا: سیری در اندیشه‌های امام خمینی (قدس سره) درباره دانشگاه اسلامی». *دانشگاه اسلامی*، ش 4 (14): 22-13.
- فقیهی، ع.ن. و م. شکوهی یکتا (1392). «بررسی عوامل تربیتی و روان‌شناختی مؤثر بر دینداری دانشجویان: برداشتی از احادیث». *پژوهش‌های کاربردی روان‌شناختی*، ش 4 (2): 23-13.

666 ♦ واکاوی موانع تکوین تفکر دینی در دانشجویان

- فضل الهی، س. و س. زمانی ده یعقوبی (1390) راهکارهای اسلامی شدن دانشگاه ها و اولویت بندی آن ها با رویکردی به دیدگاه استادان دانشگاه آزاد اسلامی قم، فصلنامه دانشگاه اسلامی، ش 46.
- کشاورز، ا. و ج. جهانگیری (1389). «بررسی جامعه‌شناختی رابطه بین پایگاه اقتصادی اجتماعی دانشجویان و تگرش دینی آنها». جامعه‌شناختی، دوره پنجم، ش 2.
- مطهری، م. (1394). مجموعه آثار. تهران: صدرا.
- معروفی، ی. و ز. کرمی (1392). «برنامه درسی معنوی، چیستی و جرایب». چکیده مقالات چهارمین همایش انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران: مابنی فلسفی تحول در نظام آموزش و پرورش ایران. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- موحدنیا، ف. (1381). عوامل گرایش نوجوان و جوان به فرهنگ بیگانه. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- نجفی، ح. ا. رهنما و م. فرمیانی (1392) بررسی راهکارهای کاربردی سازی سبک زندگی اسلامی در نهاد خانواده، پژوهش نامه تربیت تبلیغی، 1(1)، ص 1-15
- نصیرآذر، پ. و ح. شفیعی (1393). «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر میزان دینداری دانشجویان». مجموعه مقالات کنفرانس ملی اقتصاد، مدیریت و فرهنگ ایرانی اسلامی. اردبیل: مؤسسه پیشگامان فرهیختگان فرهنگ و اندیشه ولیعصر.
- نوریخس، ی.؛ ح. طالبیان و م. م. مولایی (1393). «رابطه متغیرهای دانشگاهی و تگرش دانشجویان به دین». مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ش 3(1): 33-60.
- Abbasi, M. (2007) "Factors of apostasy and youth tendency to Western culture", *Maaref Quarterly*, 116 (1)
- Aevazi, A. (2002). "A Drop of the Sea: A Survey of Imam Khomeini's Thoughts on Islamic University". *Journal of Islamic University*, 4(14): 13-22.
- Aghababaeen, H.A. (2009). **Religious Thought**. Qom: Islamic Advertising Organization.
- Amini, J.; R. Moradi Khalifa Lu & R. Mohammadi Ilami (2012). "The Causes and Factors of Religious Avoidance and the Role of Universities in Improving It". *Epistemic Studies Quarterly in Islamic University*, 16(1): 49-86.
- Amini, M.; H. Rahimi & Z. Samadians (2013). "Students 'Viewpoints on Barriers to the Effectiveness of Islamic Education Courses in Islamic Azad University of Kashan Branch from Students' Perspective". *Journal of Islam and Educational Research*, 5(1): 89-108.
- Ashrafi, A.S. & F. Akhundi (2012). "Pathology of Religious Education in Universities from the Students' Perspective". *Epistemic Studies Quarterly in Islamic University*, 16(52): 401-426.
- Bagheri, Z. (2013). "Higher Education and Religious Education". *Journal of Applied Psychological Research*, 4(2): 41-68.
- Bahrami, M. (2004). "Religion, Avoidance, Factors and Solutions in the Light of the Qur'an". *Quranic Studies Quarterly*, 10(37-38): 38-69.

- Bashiri, A. (2004) **“Top Model Counseling in Religious Education for Adolescents”**, *Maaref Quarterly*, 84 (1), 47-40
- Bigdeli, A. (2003) **“Religious Modernity in Iran”**, *Reflection of Thought*, 38 (1), pp. 3-25
- Daniliuk, A. I., Kondakov, A. M., & Tishkov, V. A. (2010). **The spiritual and moral education of Russia’s school students**. *Russian Education & Society*, 52(2), 3-18.
- Faghihi, A.N. & M. Shokohi Yekta (2013). **“Investigating the Educational and Psychological Factors Affecting Students’ Religion: An Impression of Hadith”**. *Journal of Applied Psychological Research*, 4(2): 13-23.
- Fazlollahi, S. And S. Zamani Deh Yaghoubi (2011) **“Strategies for Islamization of Universities and Their Prioritization with an Approach to the Perspective of the Professors of Qom Islamic Azad University”**, *Islamic University Quarterly*, Vol.
- Hallahmi, B. & M. Argle (1997). **The Psychology of Religious Behavior, Belief & Experience**. London, by Routledge.
- Hill, J.P. (2014). **“Rejecting Evolution: The Role of Religion, Education, and Social Networks”**. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53: 575-94.
- Imam Khomeini, S.R. (2012). **Divine and Political will**. Qom: Alaei.
- Keshavarz, A. & J. Jahangiri (2010). **“A Sociological Study of the Relationship between the Social Economic Database of Students and Their Religious Attitude”**. *Sociological Quarterly*, Fifth Vol., No. 2.
- Maroufi, Y. & Z. Karami (2013). **“Spiritual Curriculum, what and why?”**. *Proceedings of the Fourth Iranian Philosophy of Education Conference: Philosophical Foundations of the Iranian Education System*. Mashhad: Ferdowsi University.
- Motahari, M. (2015). **Collection of His Books**. Tehran: Sadra.
- Movahednia, F. (2002). **Factors of Adolescent and Young People’s Tendency to Foreign Culture**. Qom: Center for Islamic Studies of IRIB.
- Najafi, H., A. Rahnama and M. Fermihani Farahani (2013) **“A Study of Strategies for Applying Islamic Lifestyle in the Family Institution”**, *Journal of Propaganda Education*, 1 (1), pp. 15-1
- Nasir Azar, P. & H. Shafiei (2014). **“Investigating Social Factors Affecting Students’ Religion Rate”**. *Proceedings of the National Conference of Iranian Islamic Economy, Management and Culture*. Ardabil: Valiasr Institute of Veterans of Culture and Thought.
- Norbakhsh, Y.; H. Talibian & M.M. Molai (2014). **“The Relationship between Academic Variables and Students’ Attitude to Religion”**. *Journal of Social Studies and Research in Iran*. 3(1): 33-60.
- Omidi, M. (2015). **Evaluation of Islamic Courses of University from the Students’ Perspective to Provide Qualitative Solutions**. M.Sc., Curriculum Development, Faculty of Humanities, Shahed University.

- Rastian, A. (1396) “**Ignorance; The first obstacle in the path of education and human growth**”, Tansim, pp. 1-2
- Sepehri, Y.; H. Mohammadi, A. Rajabi & M. Duhmari (2010). **Barriers to Promoting Thinking in the University from the Perspective of Gorgan Students**. Gorgan University of Agricultural Sciences and Natural Sciences.
- Zare, S. (2012). **Studying the Level and Types of Religion of Students of Qom Universities**. Doctoral dissertation, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba’i University.
- Zeraat, A. (1376). “**Ways to Islamize Universities**”. Islamic University, Vol. 1 (1): 51-64.

